

Magdalena Tomaszewska

ORCID: 0000-0003-2710-7396

Uniwersytet w Siedlcach

Przypadki gramatyczne: O dopełniaczu w języku polskim

Grammatical cases: On the genitive in the Polish language

Szkice Podlaskie, nr 4 (24), 2026

<https://doi.org/10.34739/sp.2026.04.04>

Summary

The article discusses the issue of grammatical cases, with a special reference to the genitive case in the Polish language. The first part of the article presents grammatical case as a linguistic phenomenon: it outlines the historical background to its recognition as a grammatical category characteristic of nominal phrases, focuses on the function and form of grammatical cases, and describes selected classifications of cases across classical and modern Indo-European languages. The following part of the article provides a concise description of the types of Polish genitive (divided into the adnominal and adverbial genitive). The description is supplemented by textual examples from literature. The final part of the article concerns the genitive of negation, i.e. the linguistic phenomenon by which an accusative object (in affirmative sentences) is replaced with a genitive object (in negative ones). In modern Polish, the genitive of negation tends to decline.

Keywords:

grammatical case, genitive (genetivus), genitive of negation, dative

Streszczenie

Artykuł poświęcony jest zagadnieniu przypadków gramatycznych, ze szczególnym uwzględnieniem dopełniacza w języku polskim. Pierwsza część artykułu przedstawia przypadek gramatyczny jako zjawisko językowe: kreśli tło historyczne towarzyszące rozpoznaniu tego zjawiska jako kategorii gramatycznej charakterystycznej dla grup imiennych, skupia się na funkcji i formie przypadków gramatycznych, oraz opisuje niektóre rozróżnienia i klasyfikacje przypadków w różnych (klasycznych i współczesnych) językach z rodziny praindoeuropejskiej. W dalszej części artykułu znajduje się zwięzły opis rodzajów dopełniacza, które występują w języku polskim, w podziale na dopełniacz przyrzeczownikowy i przysłówny. Charakterystykę tego przypadku uzupełniają typowe konteksty i przykłady użycia zaczerpnięte z literatury. Ostatnia część artykułu dotyczy dopełniacza ujemnego, czyli zjawiska zastępowania dopełnienia w bierniku (w zdaniach oznajmujących) przez dopełnienie w dopełniaczu (w zdaniach z zaprzeczeniem). Dopełniacz ujemny we współczesnym języku polskim wykazuje tendencję do zaniku.

Słowa kluczowe:

przypadek gramatyczny, genetiw, dopełniacz, dopełniacz ujemny, celownik

Wstęp

Przypadek jako kategoria gramatyczna znany był już w starożytności: w Indiach, Grecji i Rzymie¹. Różne języki dysponują różnym zasobem przypadków gramatycznych, a w językach, w których liczba przypadków uległa zmniejszeniu, proces ten przebiegał niezależnie. Dla języka praindoeuropejskiego rekonstruuje się osiem (czasami dziewięć) przypadków, ale żaden współczesny język indoeuropejski nie zachował ich wszystkich.

W języku polskim występuje siedem z nich: mianownik, dopełniacz, celownik, biernik, narzędnik, miejscownik i wołacz. Natomiast brak w polszczyźnie przypadku rozłączenia / oddalenia (łac. *ablativus*). Wyszedł on całkowicie z użycia w okresie prasłowiańskim², a jego funkcję przejął dopełniacz³ występujący z przyimkiem *od* lub *z*, np. *od ojca, z miasta*⁴.

W Starożytnej Grecji wyróżniano co najwyżej pięć przypadków: dwa przypadki niezależne: mianownik i wołacz, oraz trzy przypadki zależne: dopełniacz, który w starożytnej grece połączył się z praindoeuropejskim ablatiwem⁵, celownik, który połączył się z praindoeuropejskim narzędnikiem i miejscownikiem⁶, oraz biernik. Rozróżnienie na przypadki niezależne i zależne (tj. niezależne i zależne od sąsiednich wyrazów) ma swoje odzwier-

iedlenie w podziale Rzymian na *casus rectus* i *casus obliqui*, por. łac. *rectus* 'prosty', *obliquus* 'krzywy'⁷.

Łacina przejęła nazewnictwo z greki, przy czym biernik otrzymał błędnie przetłumaczoną nazwę *accusativus* zamiast *causativus*, oraz wyróżniono nowy przypadek – *ablativus*⁸ (Heinz 1978, 63-64). W konsekwencji łacińska deklinacja obejmuje sześć przypadków: *nominativus*, *genetivus*⁹, *dativus*, *accusativus*, *ablativus* i *vocativus*, przy czym – inaczej niż w starożytnej grece – funkcję narzędnika i miejscownika obejmuje *ablativus*, a przypadek ten występuje jako narzędnik (*ablativus instrumentalis*), miejscownik (*ablativus locativus*) i *ablativus właściwy*¹⁰.

Na wzór greki i w jeszcze większym stopniu łaciny zaczęto uogólniać pewne zjawiska językowe na inne języki (i zwyczaj ten po części trwa do dziś). Podobnie kategorię przypadku przypisuje się językom, które w zasadzie ją utraciły. Przykładowo, języki takie jak angielski czy francuski stały się bardziej analityczne i wyrażają kategorie gramatyczne raczej za pomocą szyku zdania i wyrazów funkcyjnych niż fleksji. Rzeczownikom współczesnego języka angielskiego zwyczajowo przypisuje się nienacechowany przypadek powszechny (*common case*), a jedyny przypadek, który ma wykładnik morfologiczny – dopełniacz (*genitive case*) – jest przypadkiem nacechowanym. Quirk i inni¹¹ zauważają jednak, że choć opozycja: przypadek powszechny / dopełniacz jest reliktem wcześniejszego, bardziej rozbudowanego systemu przy-

1 Początkowo pojęcie przypadku nie było jednoznaczne. Przykładowo, u Arystotelesa dotyczyło rzeczowników i czasowników, dopiero u stoików łączone było tylko z fleksją imienną (deklinacją). Dodatkowo, niektóre przypadki nie od razu były za takie uważane. Mianownik nie był zaliczany do przypadków przez Arystotelesa, dla którego była to jakby postać wyjściowa rzeczownika, w stosunku do której właściwe przypadki tworzyły jego deklinację. Również wołacz był przez niektórych wyłączany z deklinacji i zaliczany do formy zdania, A. Heinz, *Dzieje Językoznawstwa w Zarysie*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1978, s. 41.

2 L. Moszyński, *Wstęp do Filologii Słowiańskiej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1984, s. 220.

3 Warto dodać, że w większości deklinacji praindoeuropejski *ablativus* miał postać taką jak dopełniacz, a z biegiem czasu końcówka obu tych przypadków ujednoczyła się zupełnie (synkretyzm). Co ciekawe, końcówką tą było ablatywne *-ōd*. "Dlatego też prsł. dopełniacz ma końcówkę *pie. ablativu*", L. Moszyński, dz. cyt. s. 220.

4 J. Wikarjak, *Gramatyka Opisowa Języka Łacińskiego*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1978, s. 15.

5 M. Meier-Brügger, *Indo-European Linguistics*, Walter de Gruyter, Berlin - New York 2003, s. 270.

6 Tamże, s. 264.

7 L. Moszyński, dz. cyt., s. 218.

8 A. Heinz, *Dzieje Językoznawstwa w Zarysie*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1978, s. 63-64.

9 Dopełniacz w łacinie jest o tyle ciekawy, że pełni funkcje rozróżniające, tzn. pomaga w zidentyfikowaniu, do której z pięciu deklinacji należy zaliczyć dany rzeczownik. Innymi słowy, przy rzeczownikach słowniki zazwyczaj podają formę mianownika i końcówkę dopełniacza liczby pojedynczej.

10 J. Wikarjak, dz. cyt., s. 15; M. Meier-Brügger, dz. cyt., s. 264.

11 R. Quirk, S. Greenbaum, G. Leech, J. Svartvik, *A Comprehensive Grammar of the English Language*, Longman. London - New York 1985, s. 318.

padków¹², to obecnie forma nienacechowana jest używana tylko wtedy, gdy nie ma potrzeby użycia dopełniacza. Dodatkowo apostrof jest jedynie znakiem ortograficznym, dlatego pewne formy, np. *cat's* 'kota' (dopełniacz, l. poj.), *cats'* 'kotów' (dopełniacz, l. mn.) i *cats* 'koty' (przypadek powszechny, l. mn.) są fonologicznie nierozróżnialne. Jedynie rzeczowniki nieregularne faktycznie wskazują na różnice między formami dopełniacza i liczby: *woman's* 'kobiety' (dopełniacz, l. poj.), *women's* 'kobiet' (dopełniacz, l. mn.), *women* 'kobiety' (przypadek powszechny, l. mn.). Biber i inni¹³ zauważają również, że wykładnik morfologiczny dopełniacza w języku angielskim, inaczej niż typowe formanty fleksyjne, dołącza się raczej do całych fraz niż poszczególnych ich składników: "In accordance with grammatical tradition, the genitive suffix is here treated as an inflection of nouns. However, the genitive suffix differs from inflectional suffixes in that it is attached to a phrase rather than to a single word.", co można zilustrować przykładem ang. *in a month or two's time* (dosłownie: 'w czasie miesiąca lub dwóch'), pol. *w czasie miesiąca lub dwóch*.

Obecnie uważa się, że przypadek jest kategorią gramatyczną najbardziej typową dla grup imiennych: "fleksyjna kategoria przypadku właściwa jest rzeczownikom (wraz z zaimkami), przymiotnikom

i liczebnikom, a także imiennym (imiesłowowym) formom fleksyjnym czasowników"¹⁴. Innymi słowy, przypadek wskazuje jakie funkcje strukturalne i semantyczne pełni fraza rzeczownikowa (albo w odniesieniu do czasownika albo pozostałych fraz rzeczownikowych / elementów występujących w zdaniu)¹⁵.

Wykładnikiem funkcji syntaktycznej grupy imiennej jest albo forma fleksyjna (końcówka przypadkowa) członu głównego, albo połączenie przyimka z określoną formą (końcówką przypadkową), np. *Janek widzi ten obraz* (biernik) i *Janek patrzy na ten obraz* (przyimek *na* + biernik). "Tego typu połączenia *przyimek + przypadek*, w których przyimek wraz z implikowaną przez siebie formą przypadkową spełniają rolę wykładnika funkcji syntaktycznej grupy imiennej, określane bywają nieraz jako analityczne formy przypadkowe (analityczne przypadki), w opozycji do syntetycznych form przypadkowych, w których jedynym wykładnikiem morfologicznym danej funkcji syntaktycznej jest sama końcówka przypadkowa"¹⁶. O użyciu formy analitycznej lub syntetycznej decydują głównie reguły, które mają charakter składniowy, takie jak właściwości rekcyjne syntaktycznie nadrzędnego leksemu (ale i semantyka / pragmatyka). Przykładowo, w języku angielskim koncept posiadania /

12 Takie skrajne uproszczenia zaszły również w rodzinie języków słowiańskich, np. w granicznych dialektach serbsko-bułgarskich i serbsko-macedońskich, w których rzeczowniki żeńskie na *-a* mogą przybrać formę mianownika l. poj. do wyrażenia podmiotu zdania, np. *sestra*, wołacza l. poj., np. *sestro*, lub formę przypadku powszechnego (*casus generalis*), która to wyraża wszystkie inne funkcje rzeczownika (*sestru*, *na sestru*, *za sestru*, *od sestru* itd.). A jeszcze większe uproszczenia zaszły w większości dialektów bułgarskich i macedońskich, w których w liczbie pojedynczej jest tylko *casus generalis* (mający też funkcję podmiotu), np. *sestra*, oraz wołacz, np. *sestro*. W liczbie mnogiej natomiast kategoria przypadku we wszystkich tych wspomnianych dialektach zanikła, Z. Stieber, *Zarys Gramatyki Porównawczej Języków Słowiańskich*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1979, s. 105.

13 D. Biber, S. Johansson, G.N. Leech, S. Conrad, E. Finegan, *Grammar of Spoken and Written English*, John Benjamins, Amsterdam - Philadelphia 2021, s. 60.

14 R. Laskowski, *Kategorie morfologiczne języka polskiego – charakterystyka funkcjonalna*, [w:] Grzegorzyczkowa R., Laskowski R., Wróbel H. (red.), *Gramatyka Współczesnego Języka Polskiego. Morfologia*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1984, s. 163.

15 Jaworski dzieli przypadki zależne na przyrzeczownikowe i przysłówne. Te pierwsze wskazują na związek rzeczownika z rzeczownikiem, natomiast te drugie wskazują na związek rzeczownika z czasownikiem, przymiotnikiem lub przysłówkiem: "Zasadnicza różnica między obydwojema rodzajami przypadków polega na tym, że przypadki przyrzeczownikowe wskazują na stosunek przedmiotu do przedmiotu; przypadki przysłówne oznaczają najrozmaitsze stosunki zachodzące między przedmiotem a czynnością lub stanem", M. Jaworski, *Składnia*, [w:] Doroszewski W., Wieczorkiewicz B. (red.), *Gramatyka Opisowa Języka Polskiego z Ćwiczeniami II*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1964, s. 264.

16 R. Laskowski, dz. cyt., s. 164.

przynależności (ogólnie znajdujący się w domenie dopełniacza¹⁷) można wyrazić za pomocą przyrostka -'s, np. *John's friend*, albo peryfrastycznie za pomocą przyimka *of*, np. *a friend of John*.

Wewnątrz grupy imiennej przypadek sygnalizuje zależności gramatyczne między członami grupy. Przypadek członu syntaktycznie zależnego jest determinowany przez główny człon grupy imiennej. Typowym przypadkiem rzeczownika w pozycji członu zależnego grupy imiennej jest dopełniacz, np. *przyjaciel Jana*¹⁸. Peryferyjnie w tej pozycji występują też inne przypadki, np. *matka dzieciom*. Jeśli w wyrażeniu rzeczownikowym znajduje się fraza w dopełniaczu, to zazwyczaj w całym tym wyrażeniu jest ona elementem zależnym¹⁹. Jako wyjątki mogą być analizowane wyrażenia, w których człon nadrzędny jest pominięty, ale można go zrekonstruować na podstawie kontekstu.

Brakujący człon najczęściej można wydedukować na podstawie materiału językowego, który jest anaforyczny (znajduje się wcześniej), tak jak *handwriting* w (1a), rzadziej natomiast na podstawie materiału, który jest kataforyczny (znajduje się dalej w dyskursie), tak jak *wedding* w (1b). Tego typu zdania są nacechowane stylistycznie. Rzeczownik nadrzędny może zostać pominięty, o ile dokładnie takie samo wyrażenie pojawiło się już wcześniej, tak jak *disease* w (1c). W odniesieniu do miejsc, takich jak *czyjś dom* lub *miejsce pracy* (punkt usługowy), użycie rzeczownika w dopełniaczu zostało skonwencjonalizowane do tego stopnia, że rzeczownik nadrzędny w ogóle nie występuje, tak jak *house / flat / place / home* etc. w (1d). Podobnie w wyrażeniach typu: *at the Smiths'*, *at the Kowalskis'* 'u Smithów, u Kowalskich', czy *at the doctor's* 'u lekarza'²⁰.

- (1)(a) *That isn't my handwriting. It's Selina's!*
'To nie jest mój charakter pisma, tylko Seliny [charakter pisma]!'
- (b) *Bess's was an old-fashioned country wedding.*
'Bessy [ślub] to był staromodny wiejski ślub.'
- (c) *Parkinson's disease is a degenerative brain disorder (...)* *Scientists (...)* *have isolated and cloned a nerve growth factor that spurs cells specifically affected by Parkinson's (...)*
'Choroba Parkinsona to zwyrodnieniowe zaburzenie mózgu (...)' *Naukowcy (...)* *wyzolowali i sklonowali czynnik wzrostu nerwów, który stymuluje komórki szczególnie dotknięte przez [chorobę] Parkinsona (...)*'
- (d) *She's going to a friend's.*
'Ona idzie do [domu / mieszkania] znajomej.'
(Przykłady z D. Biber i inni, dz. cyt., s. 297-298; tłumaczenia dodane)

Warto w tym miejscu dodać, że rzeczowniki relacyjne, takie jak *przyjaciel*, *syn*, *fan* czy *koniec* w języku polskim otwierają pozycję dla argumentu w dopełniaczu: *przyjaciel* (kogo?, czego?), *fan* (kogo?, czego?) itd., np. *syn lekarza*, *fan Wagnera*, *koniec filmu*. W języku polskim pełnią one funkcję członu nadrzędnego, a rzeczowniki w dopełniaczu występują w postpozycji. Inaczej jest w odpowiadającym im złożeniach niemieckich, w których człony podrzędne (*lekarz*, *Wagner*, *film*) to pierwsze człony złożenia, np. niem. *Arztsohn* 'syn lekarza', *Wagner-Fan* 'fan Wagnera', *Filmende* 'koniec filmu'²¹. Jak widać, nie przybierają one formy dopełniacza. Podobnie jest w języku angielskim, np. *city map* 'mapa miasta', *book lover* 'miłośnik książek', *water bottle* 'butelka wody' (też 'butelka na wodę'). Nie bez znaczenia jest tu fakt, że ogólnie dopełniacz syntetyczny jest w tych językach germańskich wypierany przez konstrukcje analityczne z przyimkiem, tj.

17 Koncept ten może być jednak wyrażony w inny sposób, a wśród alternatyw syntetycznych ciekawą konstrukcją jest tzw. *dativus possessivus* 'celownik posiadania' / *dativus possessoris* 'celownik posiadacza', znany także jako celownik przynależności i pochodzenia, który występował w języku prasłowiańskim (L. Moszyński, dz. cyt., s. 219), a w języku polskim zachował się szczątkowo, np. *Pies mu zaginął* (=Jego pies zaginął), *Zepsuł mi się komputer* (=Mój komputer się zepsuł). Przykładów można również szukać w łacinie i języku niemieckim. W łac. *Amico pulchra domus est* 'Przyjaciel ma piękny dom', formę celownika przybiera rzeczownik, który oznacza osobę, która coś posiada; formę mianownika przybiera rzeczownik, który oznacza przedmiot posiadania (tak samo jest w podanych polskich przykładach), a w funkcji orzeczenia zawsze występuje osobowa forma czasownika *esse* 'być'. Zatem przytoczone łacińskie zdanie w dosłownym tłumaczeniu to 'Przyjacielowi jest piękny dom' (J. Wikarjak, dz. cyt., s. 107). Natomiast w języku niemieckim, w bardzo szerokim ujęciu, można wyróżnić trzy rodzaje celownika przynależności (G. Helbig, J. Buscha, *Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht*, Langenscheidt, Berlin - München - Wien - Zürich - New York 2005, s. 467): (1) *Dem Kranken tat der Magen weh* 'Chorego bolał żołądek / Choremu doskwierał żołądek' (=Der Magen des Kranken tat weh), (2) *Der Arzt operierte dem Kranken den Magen* 'Lekarz operował choremu żołądek' (=Der Arzt operierte den Magen des Kranken), (3) *Sie hat ihrem Freund in die Augen gesehen* 'Spojrzała swojemu chłopakowi w oczy' (=Sie hat in die Augen ihres Freundes gesehen). W takim ujęciu, również polskie odpowiedniki: *Choremu doskwierał żołądek*, *Lekarz operował choremu żołądek*, *Spojrzała swojemu chłopakowi w oczy*, mogą być klasyfikowane jako celownik przynależności.

18 R. Laskowski, dz. cyt., s. 163.

19 D. Biber i inni, dz. cyt., s. 293.

20 M. Tomaszewska, *Prepositional phrases used instead of morphologically marked Genitive or Dative (on the basis of the north-eastern dialects of Polish, colloquial German and English)*, "Szkice Podlaskie" 2025, nr 22(2), s. 23.

21 H. Vater, J. Aptacy, (tł., red.). *Wprowadzenie do lingwistyki*, Oficyna Wydawnicza Atut, Wrocław 2015, s. 90.

niem. *von* (+ celownik), np. *das Büro von meinem Vater*, czy ang. *of*, np. *the office of my father*, oba wyrażenia w znaczeniu 'biuro mojego ojca'²².

Rodzaje dopełniacza w języku polskim

Zgodnie z podziałem wspomnianym w przypisie 15, Jaworski²³ wyróżnia dwa główne typy dopełniacza (genetiwu), tzn. dopełniacz przyrzeczownikowy i przysłowny, a w ramach tego podziału przedstawia następujące podtypy:

Dopełniacz przyrzeczownikowy:

- dopełniacz podzielonej całości;
- dopełniacz materii;
- dopełniacz posiadacza;
- dopełniacz opisowy;
- dopełniacz jakościowy;
- dopełniacz podmiotowy i przedmiotowy;
-

Dopełniacz przysłowny:

- dopełniacz pochodnikowy;
- dopełniacz celu;
- dopełniacz cząstkowy;
- dopełniacz ujemny.

W proponowanym ujęciu dopełniacz podzielonej całości w grupie imiennej oznacza przedmiot, którego część (np. ćwierć, połowa, szklanka) jest wyrażona w członie nadrzędnym, np. *ćwierć godziny*, *połowa drogi*, *szklanka wody*, *koniec ulicy*. Tego typu dopełniacz występuje również z liczebnikami głównymi począwszy od *pięciu* oraz z liczebnikami zbiorowymi *dwoje*, *troje*, np. *pięć drzew*, *dwoje ludzi*.

Dopełniacz materii stanowi pewną odmianę dopełniacza podzielonej całości, ale zawsze występuje z przymiotkiem z. Ponieważ jego istotą jest oznaczanie materiału, z którego w części lub całości powstał przedmiot, do którego odnosi się rzeczownik nadrzędny, często może być zastąpiony przez przymiotnik, np. *dach ze słomy* (=dach słomiany), *pomnik z marmuru* (=pomnik marmurowy).

Podobnie, dopełniacz posiadacza również wykazuje podobieństwo do dopełniacza podzielonej całości i może być zastąpiony przez przymiotnik, np. *liście brzozy* (=liście brzozowe), *szpony orła* (=szpony orle). W tego typu wyrażeniach, posiadacz wyrażony w dopełniaczu stanowi całość, a rzeczownik nadrzędny denotuje jego część składową (np. brzoza ma liście, orzeł ma szpony). Jaworski²⁴ zauważa, że często znaczenie podzielonej całości usuwa się na plan drugi, lub zupeł-

nie zanika. Wydaje się, że niektóre przykłady takiego zjawiska można interpretować raczej jako dopełniacz pochodzenia, np. *dźwięk dzwonu*, *wyrok sędziego*, który można sparafrazować jako 'to, co jest wyrażone rzeczownikiem nadrzędnym pochodzi z lub od tego, co jest wyrażone rzeczownikiem w dopełniaczu' (ponieważ dzwon niekoniecznie ma dźwięk, a sędzia wyrok (!)). Ten postulowany tutaj typ wykazuje podobieństwo do omawianego poniżej dopełniacza przysłownego pochodnikowego.

Dopełniacz opisowy występuje wtedy, gdy związek między przedmiotami wyrażonymi rzeczownikiem nadrzędnym i podrzędnym jest mniej wyraźny, raczej luźny, a człon podrzędny (dopełniacz) określa lub opisuje człon nadrzędny, np. *dzień odjazdu*, *rok urodzaju*, *pole bitwy*. Dopełniacz opisowy łączy się głównie z rzeczownikami oznaczającymi pewną czasoprzeźrenie i wskazuje na przedmioty, które są z danym czasem / miejscem związane (np. *odjazd*, *urodzaj*, *bitwa*).

Dopełniacz jakościowy łączy się nieodzownie z przymiotnikiem i wraz z nim wskazuje na jakąś właściwość / cechę przedmiotu, który jest wyrażony rzeczownikiem nadrzędnym, np. *człowiek dobrej woli*, *wódz wielkiej mocy*. Tego typu dopełniacz ma znaczenie złożonego przymiotnika i oprócz funkcji przydawki może także pełnić funkcję orzecznika, np. *Człowiek był to dobrej woli*, *Wódz to był wielkiej mocy* (choć przestaje się wtedy łączyć bezpośrednio z rzeczownikiem i staje się przypadkiem przysłownym).

W wypadku rzeczowników oznaczających czynność lub stan, które wymagają dopełnienia w dopełniaczu, rzeczownik podrzędny może wskazywać na sprawcę czynności / stanu (agens), lub odbiorcę czynności / stanu (patiens), np. *miłość brata* – brat może być sprawcą, podmiotem stanu denotowanego przez *miłość* (=brat kocha kogoś lub coś), albo biorcą, przedmiotem czyjejś miłości (=brat jest kochany). W pierwszym przypadku mamy do czynienia z dopełniaczem podmiotowym, w drugim – z dopełniaczem przedmiotowym. Warto zauważyć, że grupa imienna typu *miłość brata*, w której dopełniacz jest syntetyczny, jest strukturalnie dwuznaczna, ale taką dwuznaczność można wyeliminować poprzez modyfikacje, np. *miłość mojego brata* (np. *Poezja to miłość mojego brata* = *Brat kocha poezję*), *moja miłość brata* (np. *Moja miłość brata jest bezwarunkowa* = *Brat jest kochany bezwarunkowo*). Dodatkowo, w językach, które dopuszczają wyrażanie przypadków za pomocą fleksji i składni, czyli dopuszczają synonimiczne warianty bezprzymiotkowe i przymiotkowe, np. *nocą – w nocy*, *rankiem – z rana*, *drogą – wzdłuż drogi*, wyrażenia analityczne są zazwyczaj bardziej

22 M. Tomaszewska, dz. cyt., s. 22.

23 M. Jaworski, dz. cyt., s. 265-269.

24 Tamże, s. 267.

precyzyjne²⁵. Podobnie w przypadku wspomnianej wewnętrznej dwuznaczności, przymyki doprecyzowują znaczenie, np. *miłość brata do...* (*miłość brata do poezji* = *Brat kocha poezję*), *miłość do brata* (*miłość do brata jest bezwarunkowa* = *Brat jest kochany bezwarunkowo*).

Dopełniacz pochodnikowy odpowiada na pytania *skąd?*, *odkąd?*, *z powodu czego?*, *od czego?* i jest wyrażany rzeczownikiem, który oznacza miejsce, czas lub przedmiot, czyli czasowy, przestrzenny lub sprawczy punkt wyjścia dla czynności lub stanu (ewentualnie cechy wyrażonej w czasowniku lub przymiotniku), np. (*Hrabia*) *dobył z kieszeni papier i ołówek*, *Na gościńcu i drogach od samego ranka panuje ruch niezwykły*, *Kapelusz od ruchu nagłego chwiał się*. Jaworski²⁶ odnotowuje, że dopełniacz ten łączy się z przymkami *z*, *od*, ale może też być użyty bezprzymikowo, choć nie podaje przykładów. Wydaje się, że dopełniacz pochodnikowy wyrażający przyczynę bez użycia przymika można znaleźć w wyrażeniach typu: *bać się ciemności*, *wstydzić się błędu*, *żałować straconego czasu*.

Dopełniacz celu występuje z czasownikami oznaczającymi pragnienia i poszukiwania, np. *Ja chcę/pragnę/żądaję tylko końca tej niedoli*, *Muszę przynajmniej prosić/szukać przebaczenia*, *Hrabia drogi pyta* (=pyta o drogę). Może on również łączyć się z przymikiem *dla* lub *do*, np. *Dla korzyści i dla sławy zrobią wszystko*, *Sędzia dał mu poważnie rękę do pocałowania*. Przymek *do* łączy się także z dopełniaczem celu po przymiotnikach: *gotów*, *chętny*, *skory*, *skłonny* itd. Dopełniacz ten odpowiada na pytania *po co?*, *dlaczego?*, *dokąd?*.

Dopełniacz częstkowy oznacza przedmiot, który tylko w pewnej części, lub w całości (ale tylko krótkotrwale) łączy się z czynnością lub stanem wyrażonym w czasowniku, np. *Już próbowałem rycerskiego chleba* (=pewnej ilości, części chleba), *Pożycz mi pióra* (=na pewną chwilę, krótkotrwale). Dopełniacz ten może w zdaniu pełnić funkcję dopełnienia (jak w powyższych przykładach), a także funkcję podmiotu logicznego²⁷, np. *Z wiosną dnia przybywa*. Dopełniacz częstkowy występuje również z przymiotnikami: *pełen*, *syty*, *świadomy*, *warty*, *godzien*, np. *Syty zysków i chwwały*, *Ten kunszt piękny godzien był widzenia*.

Dopełniacz ujemny to zjawisko językowe, które polega na zastępowaniu biernika w zdaniach oznajmujących dopełniaczem w zdaniach z zaprzeczeniem (wyrażonym przeczeniem *nie* lub czasownikiem mającym znaczenie przeczące), np. *Konrad światowej nie lubił pustoty*, *Sobieski zakazał wszelkich powitalnych ceremonii i ogniów*. Dopełniacz ujemny występuje również po bezokolicznikach zależnych od czasowników osobowych użytych z przeczeniem lub wyrażających przeczenie, np. *Już Konrad hamować nie zdołał zapędów ludu i nalegań rady*, oraz z przymikiem *bez*, np. *Chłopak był bez butów*, *On przyszedł bez czapki*.

Dopełniacz ujemny występował już w języku prasłowiańskim²⁸ i zachował się w języku polskim i niektórych językach słowiańskich, przy czym dostrzec w nich wszystkich można tendencję do wypierania dopełniacza przez biernik²⁹. W swoich rozważaniach na temat przyczyn tego zjawiska Aptacy³⁰ zauważa, że jeśli czasownik wymaga dopełnienia w innym przypadku niż biernik, to negacja nie wpływa na zmianę struktury tego dopełnienia. Z jednej strony, mamy więc *Lubię przyjaciółkę* (biernik) – *Nie lubię przyjaciółki* (dopełniacz), ale *Pomagam przyjacielowi* – *Nie pomagam przyjacielowi* (celownik). Dodatkowo, *nie* + czasownik tworzy złożoną jednostkę, co uwidacznia się w testach morfo-fonologicznych:

(2) (a) Szedł do lasu. – (b) Nie szedł do lasu. – (c) Poszedł do lasu.

W języku polskim akcent pada typowo na przedostatnią sylabę. Natomiast w przypadku zaprzeczania jednosylabowych form czasownikowych (2a), akcent pada na *nie* (2b), a negacja funkcjonuje zupełnie tak samo jak przedrostek, np. *po-* w (2c). Aptacy³¹ podsumowuje: "Die Akzentverhältnisse in *nie szedł* sind identisch mit denen in *poszedł*, d.h. Neg verhält sich in Bezug auf den V-Stamm phonologisch wie ein Präfix, was ein zusätzliches Argument für den Neg-V-Komplex liefert." [Relacje akcentowe w *nie szedł* są identyczne z tymi w *poszedł*, tj. Neg[acja] zachowuje się fonologicznie względem tematu czasownikowego jak przedrostek, co stanowi dodatkowy argument na rzecz złożoności jednostki Neg + V].

25 M. Tomaszewska, dz. cyt., s. 20.

26 M. Jaworski, dz. cyt., s. 265.

27 Jaworski uszczegóławia, że tego typu podmiot można znaleźć: (1) przy czasownikach oznaczających brak lub nadmiar czegoś, ubywanie lub przybywanie czegoś; (2) jeżeli w grupie podmiotu znajduje się liczebnik główny od pięciu wzwyż, liczebnik nieoznaczony (np. *kilka*, *wiele*), liczebnik zbiorowy lub przysłówek lub rzeczownik oznaczający ilość lub miarę (np. *dużo*, *mało*, *trochę*, *mnóstwo*, *kilogram*, *metr*), np. *Na dziedzińcu bawilo się czworo dzieci*, *Będzie trochę krzyku i placzu*. Tamże, s. 188.

28 L. Moszyński, *Wstęp do Filologii Słowiańskiej*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1984, s. 218.

29 J. Aptacy, *Phrasenstruktur und Genitiv der Negation im Polnischen – Anzeichen eines Sprachwandels?*, [w:] Bartosiewicz I., Szczek J., Tworek A. (red.), *Phrasenstrukturen und –interpretationen im Gebrauch I (Linguistische Treffen in Wrocław 10)*, Neisse Verlag, Wrocław - Dresden 2014, s. 101.

30 Tamże, s. 105.

31 Tamże, s. 106.

W literaturze przedmiotu wymieniane są czynniki sprzyjające stosowaniu biernika zamiast normatywnego dopełniacza, jednak niekiedy biernik zastępuje dopełniacz, mimo że żaden z tych czynników nie jest obecny. Zdaniem Aptacego³² jest to powiązane ze strukturalnymi zmianami w mechanizmach przydzielania przypadków we współczesnym języku polskim (negacja traci cechę "nadpisywania" rekcji dopełniaczowej na rzecz nienacechowanej rekcji biernikowej). Jeśli schemat dopełnienia bliższego w bierniku będzie się utrwał w zdaniach po czasownikach zaprzeczonych, może to doprowadzić do stałej zmiany językowej. A jest to tym bardziej prawdopodobne pod wpływem mass mediów, w których wzorce normatywne nie zawsze są przestrzegane - bogaty korpus Aptacego wykorzystany w artykule to w dużej mierze materiał językowy zebrany w relatywnie krótkim okresie z mediów o zasięgu krajowym (radio, telewizja, gazeta).

Podsumowanie

Niniejszy artykuł stanowi opracowanie dotyczące dopełniacza w języku polskim, osadzone w kontekście historycznym i porównawczym. Przypadek jest kategorią gramatyczną, charakterystyczną dla grup imiennych (najczęściej rzeczowników). Dla języka praindoeuropejskiego rekonstruuje się co najmniej osiem przypadków, z których polszczyzna zachowała siedem. Współczesna polszczyzna nie posiada już ablatiwu (przypadka rozłączenia), a jego funkcje przejął dopełniacz z przyimkami *od* lub *z*.

Przypadki gramatyczne można klasyfikować na różne sposoby (np. niezależne / zależne, nienacechowane / nacechowane itd.). W tekście artykułu opisano i zilustrowano typy i podtypy dopełniacza w języku polskim według podziału przedstawionego w publikacji Jaworskiego³³. Omówiono dopełniacz przyrzeczownikowy: podzielonej całości, materii, posiadacza (w którego ramach niniejszy artykuł postuluje o wyszczególnienie dopełniacza pochodzenia), opisowy, jakościowy oraz podmiotowy i przedmiotowy. Omówiono również dopełniacz przysłowny: pochodnikowy, celu, częstkowy oraz ujemny. Informacje teoretyczne i opisowe uzupełnione są przykładami.

We współczesnych językach germańskich (podano przykłady z angielskiego i niemieckiego) zauważalna jest tendencja do wypierania form syntetycznych (fleksyjnych) dopełniacza przez formy analityczne (przyimkowe). We współczesnym języku polskim, natomiast (mimo tego, że dopełniacz jest w polszczyźnie silnie rozwinięty), wyraźnie dostrzegalna jest tendencja do wypierania dopełniacza ujemnego (który jako zjawisko językowe jest / był charakterystyczny dla

języków słowiańskich). Tendencja ta polega na używaniu (w zdaniach z zaprzeczeniem) biernika zamiast oczekiwanego dopełniacza. Ze względu na powszechność tego nowego wzorca w mediach masowych, można sądzić, że jego dalsza ekspansja doprowadzi do trwałych zmian w naszym systemie językowym.

Bibliografia

- Aptacy J., *Phrasenstruktur und Genitiv der Negation im Polnischen – Anzeichen eines Sprachwandels?*, [w:] Bartosiewicz I., Szczęk J., Tworek A. (red.), *Phrasenstrukturen und -interpretationen im Gebrauch I (Linguistische Treffen in Wrocław 10)*, Neisse Verlag, Wrocław - Dresden 2014.
- Biber D., Johansson S., Leech G.N., Conrad S., Finegan E., *Grammar of Spoken and Written English*, John Benjamins, Amsterdam - Philadelphia 2021.
- Heinz A., *Dzieje Językoznawstwa w Zarysie*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1978.
- Helbig G., Buscha J., *Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht*, Langenscheidt, Berlin - München - Wien - Zürich - New York 2005.
- Jaworski M., *Składnia*, [w:] Doroszewski W., Wiczorkiewicz B. (red.), *Gramatyka Opisowa Języka Polskiego z Ćwiczeniami II*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1964, 171-398.
- Laskowski R., *Kategorie morfologiczne języka polskiego – charakterystyka funkcjonalna*, [w:] Grzegorzczkowska R., Laskowski R., Wróbel H. (red.), *Gramatyka Współczesnego Języka Polskiego. Morfologia*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1984, 121-169.
- Meier-Brügger M., *Indo-European Linguistics*, Walter de Gruyter, Berlin - New York 2003.
- Moszyński L., *Wstęp do Filologii Słowiańskiej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1984.
- Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J., *A Comprehensive Grammar of the English Language*, Longman. London - New York 1985.
- Stieber Z., *Zarys Gramatyki Porównawczej Języków Słowiańskich*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1979.
- Tomaszewska M., *Prepositional phrases used instead of morphologically marked Genitive or Dative (on the basis of the north-eastern dialects of Polish, colloquial German and English)*, "Szkice Podlaskie" 2025, nr 22(2): 19-24.
- Vater H., Aptacy J., (tł., red.). *Wprowadzenie do lingwistyki*, Oficyna Wydawnicza Atut, Wrocław 2015.
- Wikarjak J., *Gramatyka Opisowa Języka Łacińskiego*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1978.

32 Tamże, s. 110.

33 M. Jaworski, dz. cyt.